

Onderzoek 2.2 HC 2 Participatief Jeugdonderzoek door Marieke Kroneman

Verwijzing DeW&Kr = De Winter & Kroneman (2003) Participatief jeugdonderzoek
Eventueel herhaling van HC 1: de fasen van onderzoek. Welke fasen zijn er in de opzet / uitvoering van een onderzoek te onderscheiden? Welke paradigma's (zienswijzen) voor onderzoek zijn er?

Sinds het IVRK (internationaal verdrag voor de rechten van het kind) door NL geratificeerd 1989, hebben kinderen het recht betrokken te worden bij besluitvorming over hun eigen leefsituatie.

Besluitvorming gebeurt vaak op basis van onderzoek. Door jongeren (kinderen) eerst zelf onderzoek te laten doen naar een probleem of situatie kunnen ze ook veel beter geïnformeerd meepraten met volwassenen. Worden ze minder snel in een hoek gezet 'dat ze er toch geen verstand van hebben'. Participatief jeugdonderzoek helpt jongeren om met argumenten mee te praten over problemen / hun leefomgeving.

Het betrekken van kinderen/jongeren bij hun omgeving bevordert ook hun geestelijke gezondheid: (De Winter & Kroneman, p. 39: 'Kinderen en jongeren die thuis, in de buurt, op school of in de jeugdhulpverlening het gevoel meekrijgen dat ze serieus worden genomen, dat er naar ze geluisterd wordt en dat ze worden beschouwd als een belangrijk, verantwoordelijk lid van de gemeenschap, blijken zich in allerlei opzichten beter en gezonder te ontwikkelen dan leeftijdgenoten die deze sociale verbondenheid geheel of gedeeltelijk missen. Jeugdigen de gelegenheid tot participatie in hun eigen leefomgeving bieden, is dus te beschouwen als een belangrijke vorm van primaire preventie.') en (p.82 helemaal bovenaan: 'De leerlingen [voortijdig schoolverlaters betrokken als interviewers] hebben door het project duidelijk meer zelfvertrouwen gekregen. De leraar kan hiervan verschillende voorbeelden geven. Eén jongen is duidelijk trots dat hij heeft meegedaan en heeft durven mee discussiëren. Dat zette zich ook door in de klas. Eén andere jongen heeft er ook duidelijk meer discipline door gekregen. Voor sommigen was het voor het eerst dat ze "wat konden", iets hadden laten zien.').

In hoofdstuk 8 en in de slotbeschouwing van De Winter & Kroneman worden bovenstaande praktische redenen voor participatief jeugdonderzoek aangevuld met principiële redenen. Olga Nieuwenhuis (H8) laat zien dat in de 3^e wereld (zij spreekt heel correct over het zuidelijk halfrond) met traditionele onderzoeksmethoden, de eigen behoeften van kinderen volkomen genegeerd worden. Het enige wat we met onze westerse onderzoekskennis en traditionele methoden kunnen doen is tekorten constateren bij de kinderen op het zuidelijk halfrond. Hiermee doen we de kinderen geen recht. Ik heb dus een andere methode nodig, concludeert Nieuwenhuis. Over participatief jeugdonderzoek op het zuidelijk halfrond later meer. Nu eerst kijken naar voorbeelden uit Nederland.

Uit de Slotbeschouwing:

Je doet niet alleen participatief jeugdonderzoek om kennis te verkrijgen maar ook vanwege:

- je beschouwt jeugd als actieve medeburgers, dán moet je hen ook behandelen als zodanig en hen dus mee laten praten en mee laten onderzoeken;
- je wil de praktische bruikbaarheid van onderzoek vergroten door
  - o praktische aanbevelingen te kunnen doen voor de praktijk. In plaats van dat je als onderzoeker aan het eind van je onderzoek aanbevelingen doet van wat mogelijk een goede oplossing zou zijn voor de praktijk, denken de jongeren en

andere betrokkenen tijdens het onderzoek al met jou mee uit wát de beste praktisch oplossing kan zijn. Je bent dus een stap verder dan in traditioneel onderzoek waar je alleen vanuit de theorie en kennis maar niet vanuit de praktijkervaring van de rechtstreeks betrokkenen, aanbevelingen kunt doen die dan daarna weer getoetst moeten worden. Een deel van die toetsing doe je al in het onderzoek omdat de doelgroep zelf meepraat over oplossingen.

- De bruikbaarheid voor beleidsvorming: je vergroot het draagvlak voor beleid als je al met de doelgroep over dat beleid hebt gesproken dmv onderzoek
- Het verrijken van de wetenschappelijke kennis over jeugd. Niet alleen kennis uit empirisch analytisch of interpretatief onderzoek maar ook kennis uit participatief onderzoek, hoe meer invalshoeken hoe rijker de kennis.

Een van de praktische doelen van participatief jeugdonderzoek is dus de basis leggen voor een democratische houding. Daarom moet de onderzoeker zelf zich ook anders opstellen. Geen witte jas aantrekken (zoals Jan Hazekamp emp-anal-onderzoek verwoordde) maar deelnemer (participant) worden in het onderzoeksproces:

1. door onderzoek te doen samen met jeugd en het door hen te laten uitvoeren; geef jeugd invloed op de vraagstelling en doelstelling van onderzoek;
2. de onderzoeker voelt zich betrokken bij de doelgroep en betreft hen bij de analyse van de gegevens, in plaats van het onderzoek alleen als interessante wetenschappelijke arbeid te zien
3. participanten (de doelgroep) bepalen zelf wat het probleem is
4. de onderzoeker en de doelgroep werken samen aan het blootleggen van de oorzaken van problemen en het bedenken van de oplossingen.

Onderzoek doen op deze manier betekent dat je niet alles planmatig kunt sturen maar dat je juist steeds voelsprietten moet hebben voor wat de doelgroep wil. Je zult veel uit handen moeten durven geven als de doelgroep zelf behoeften heeft en wensen hoe zij het onderzoek willen gebruiken.

We kunnen kijken in verschillende hoofdstukken uit het boek van DeW&Kr in hoeverre er voldaan wordt aan bovenstaande 4 punten (je kunt ook kijken hoe in ander traditioneel onderzoek de 4 punten naar voren komen; Mieke de Waal bijvoorbeeld is wel zeer betrokken bij de doelgroep, voor haar analyse van haar gegevens praat ze wel met de meisjes (soort controle van haar eigen ideeën idem voor Jan Dirk de Jong in ‘Kapot moeilijk’)

Vb zwerfjongeren H2 DWKr

- De onderzoeksvraag werd door volwassenen bedacht: Wat is volgens de cliënt (= zwerfjongere) goede hulpverlening?
Reden voor deze vraag: volwassenen willen dmv hulpverlening zwerfjongeren zelfstandig maken, maar dan moet je ook jongeren verantwoordelijkheid geven voor het beoordelen van wat goede hulpverlening is (p. 38 DWKr laatste alinea). De onderzoekers kwamen met een concept-interviewlijst (oa over lichamelijke en geestelijke gezondheid, wonen etc) zwerfjongeren wilden drie thema's toevoegen: het gebruik van soft- en harddrugs, eventueel machtsmisbruik door hulpverleners, de overgang van de ene instelling naar de andere (H2 p. 41 DWKr).

Vb Voortijdig schoolverlaters H4 DWKr

- onderzoeksvraag: wat zijn de faal- en succesfactoren van het netwerk van hulpverlening rond voortijdig schoolverlaters (door volwassenen bedacht). Voortijdig schoolverlaters vertellen wat zij zelf de faal- en succesfactoren vinden.

Vb Chronisch zieke kinderen (12-19 jr) van het Erasmus Medisch Centrum / Sophia Zkh

- de onderzoeksvraag was: wat vinden kinderen/jongeren belangrijk in ziekenhuiszorg? Toen de onderzoekers met de jongeren de vragenlijst voor dit onderzoek gingen opstellen werden 2 – voor de onderzoekers verrassende - onderwerpen aangedragen: clinic clowns en Eerste Hulp. De jongeren vonden dat een oordeel gevraagd moest worden over de clinic clowns en over de Eerste Hulp terwijl dat bij de onderzoekers niet was opgekomen. Bron: conferentie ‘Op eigen benen’ 14 nov. 2006 Rotterdam lezing Anneloes van der Staa

Ander voorbeeld: aan de lector algemene pedagogiek van FHP werd gevraagd (door het tijdschrift Kind en Ziekenhuis) of hij kon vertellen wat de behoefte aan privacy is van kinderen in het ziekenhuis. Zijn antwoord was: dat weet ik niet; dat zult u zelf aan de kinderen moeten vragen. Kortom, voor veel volwassenen is het lang niet de gewoonste zaak van de wereld om kinderen zelf naar een oordeel te vragen over zaken die hen direct aangaan. Over waarom dat zo is, straks meer.

In de bovenstaande voorbeelden van onderzoek naar de mening / beleving van jongeren zijn degenen die worden onderzocht betrokken bij de uitvoering van het onderzoek. Ze hebben meegedacht over de vragenlijst die werd afgenomen bij jongeren en daardoor ook de onderzoeksvraag beïnvloed (H2 p. 41 DWKr).

Bij welke fases van onderzoek kun je jongeren nog meer betrekken?

- a. Dataverzameling / respondentenwerving
- b. Analyse
- c. Conclusies
- a. Kinderen en jongeren kunnen zelf gegevens verzamelen en aanleveren.
  - kinderen kunnen doet doen dmv tekeningen, opstellen, rondleidingen, maken van foto's (oa Mozaïekmethode Peter Moss)
  - jongeren kunnen ook wat kinderen kunnen en daarnaast: interviews afnemen (open en gesloten vragen), discussiegroepen leiden (H2, H3, H4, H5 DWKr)
- b. Je kunt samen met kinderen/jongeren bespreken wat opvallend is in de verzamelde gegevens. Met kinderen kun je hier een gesprek over voeren, hen vragen stellen over wat er volgens hen het geval is ‘aan de hand is’ mbt de onderzoeksvraag. Met jongeren kun je meer doen: uitgewerkte interviews bespreken, percentages uit vragenlijsten bespreken. Natuurlijk heb je als onderzoeker ook je eigen ideeën over de analyse maar je laat de jongeren/kinderen óók hun visie geven en je gaat daar serieus op in. Een fout in veel onderzoek is dat kinderen/jongeren wel gebruikt worden om veel informatie te leveren (tekeningen, opstellen, interviews) maar daarna er niets meer van terughoren. Ook in onderzoek met volwassenen gebeurt dit veel en daarom willen mensen/instellingen vaker niet dan wel mee werken aan onderzoek.
- c. Met jongeren conclusies formuleren, wordt in participatief jeugdonderzoek meestal gedaan in discussiepanels of verbetergroepen. Jongeren én volwassenen discussiëren met elkaar en bedenken oplossingen voor het onderzochte probleem. De volwassenen zijn mensen die deskundig zijn op het onderzochte terrein bv beleidsmedewerkers jeugd van een gemeente, jongerenwerkers, hulpverleners enz. Doordat jongeren de gegevens zelf verzameld hebben zijn ze goed geïnformeerd over het onderwerp van het onderzoek. Ze hoeven dan in een verbetergroep niet onder te doen voor volwassen gespreksdeelnemers (H2 p.42, H5 p. 90 DWKr).

In een verbetergroep bedenken jongeren een min of meer concrete oplossing voor een probleem. Verbetergroepen verlopen volgens een strak model:

- oorzaken van het probleem noemen
- voor elke oorzaak een oplossing aandragen → uit alle oplossingen één favoriete kiezen
- van die oplossing alle voor- en nadelen bedenken / noemen
- voor de nadelen van de oplossing weer nieuwe oplossingen bedenken

vb Jeugdig gezinsbeleid, De Winter en Kroneman, 1998 Min. VWS Rijswijk

- met jongeren van gem. 14 jaar van wat toen nog het VBO heette, werd een jongerenraadpleging gehouden naar 'gezinsbeleid'. Het ministerie van VWS wilde graag de inbreng van jeugdigen horen over wat jeugdigen vinden dat de overheid voor gezinnen zou moeten doen.

We lieten jongeren interviews maken over hoe het volgens jongeren toegaat in gezinnen. Daar kwam uit dat de jongeren het eigenlijk onzin vonden om je te bemoeien met jongeren binnen in het gezin 'we bemoeien ons toch ook niet met hun gezin' stond er soms bij vragenlijsten geschreven. Deze uitkomst moesten we respecteren. Maar we zeiden ook tegen de jongeren: jullie weten ook net zo goed als wij dat er wél gezinnen met problemen zijn, hoe kan dat dan?

In een verbetergroep hebben we met de interviewers eerst gekeken naar wat oorzaken van problemen in gezinnen zijn. Volgens de jongeren die deelnamen aan de verbetergroep zijn de oorzaken voor problemen in gezinnen:

- sommige ouders voeden niet goed op doordat ze hun kinderen niet begrijpen;
- ze te weinig aandacht geven;
- ze zelf problemen hebben;
- ze ze slecht behandelen;
- ouders en kinderen zijn het niet eens over de regels in de opvoeding;
- jongeren willen zich niet aanpassen aan de regels in de samenleving;
- er zijn te weinig regels;
- de regels zijn te streng;
- te weinig ondersteuning voor het gezin;
- te weinig speelvoorzieningen en activiteiten in de vrije tijd;
- hulp komt te laat;
- overheid straft jeugd verkeerd;
- overheid helpt ouders niet genoeg.

Vervolgens droegen de jongeren verschillende oplossingen aan:

- voorlichting
- scholing
- meer geld voor gezinnen
- preventieve voorzieningen
- activiteiten voor jongeren en ouders
- controle en regels

De favoriete oplossing die werd gekozen was: (de vraag die werd gesteld, was 'Wat moet de overheid doen om kinderen en ouders te steunen?')

- meer activiteiten buitenshuis voor kinderen en jongeren

Deze oplossing kwam overeen met de antwoorden die uit de afname van de vragenlijst waren gekomen. Het was daarom terecht om voor uitwerking van deze oplossing te kiezen (zie verder 'Jeugd betrekken bij gezinsbeleid' Kroneman & De Winter tijdschrift 0|25 april 1998 p.40-44).

In de verbetergroep werd een concrete uitwerking gegeven van de oplossing 'activiteiten buitenshuis voor kinderen en jongeren'.

Verbetergroepen zijn vooral bruikbaar als je concrete resultaten wilt halen uit een onderzoek. Dit sluit ook aan bij de behoefte van kinderen en jongeren om concrete oplossingen / resultaten te geven als sluitstuk van onderzoek.

Hoofdstuk 8:

Het enige wat we met onze westerse onderzoekskennis en traditionele methoden kunnen doen is tekorten constateren bij de kinderen op het zuidelijk halfrond. Hiermee doen we de kinderen geen recht. Ik heb dus een andere onderzoeksmethode nodig, concludeert Nieuwenhuis.

In de westerse wereld hebben we een bepaald beeld (kindbeeld) van wat een kind is. Iemand van 12 jaar voorziet niet in zijn eigen levensonderhoud. Dat doen zijn ouders voor hem of anders pleegouders of een tehuis. Iemand van 12 jaar werkt niet het grootste deel van de dag maar gaat voornamelijk naar school. Als ik deze beelden toepas op kinderen op het zuidelijk halfrond en bv ga onderzoeken of kinderen verzorgd worden door hun ouders, of ze naar school gaan, dan zal ik alleen onderzoeksresultaten krijgen over dat het aan heel veel ontbreekt bij deze kinderen. Maar ik heb dan gekeken vanuit een westerse perspectief en ik heb dan niet gezien wat deze kinderen zelf doen, wat in hun situatie zoals in India, hun behoeften zijn. Als ik onderzoek wil doen naar deze kinderen dan moet ik recht doen aan:

1. de eigen verantwoordelijkheid die kinderen hebben / dragen op jonge leeftijd (voor hun eten, verzorging etc). Je moet recht doen aan die manier van al een verantwoordelijk kind zijn van kinderen in India. Dus leg hen niet jouw westerse kindbeeld op.
2. de mate van participatie van deze kinderen aan de samenleving versus hun behoefte aan zorg als er volwassenen zijn die zich met hen bemoeien (bv dmv onderzoek). Deze kinderen lossen veel zelf op maar als je ze betreft in onderzoek en vraagt waar heb je behoefte aan, dan verwachten ze dat ze dat ook krijgen (waarom zou je het anders vragen, immers zij hebben geen belang bij jouw onderzoek, zij moeten het gewoon zien te rooien)
3. de ruimte voor kinderen voor hun eigen activiteiten en behoeften versus de behoeften (en belangen!) van volwassenen en/of onderzoekers. Kinderen doen dingen bv stelen van brood omdat ze daarmee voorzien in hun behoeften. Jij als onderzoeker kunt hun methoden (van stelen) bestuderen, als je je kennis vervolgens doorgeeft aan de politie dan handel je niet in het belang van de kinderen maar in je eigen belang of het belang van de politie.

Maar we zullen ook zien dat bovenstaande drie uitgangspunten heel nuttig zijn voor participatief onderzoek in West-Europa.

1.

Kindbeeld: onderzoek naar kinderen / jongeren maakt hen tot onderzoeksobject dwz de onderzoeker is deskundig en degene aan wie de vragen worden gesteld is een passief/lijdend voorwerp van onderzoek. We vragen kinderen/jongeren/volwassenen wel vaak om hun mening, gewoonten, voorkeuren maar vaak niet rechtstreeks naar oplossingen. Die oplossing bedenkt de onderzoeker.

Het beeld van kinderen en jongeren in onderzoek is:

- het kind is passief, het ondergaat beleid, onderwijs, activiteiten, hulpverlening
- het kind is incompetent, het kan vooral heel veel dingen NIET
- anderen zijn verantwoordelijk voor het kind → ouders, leerkrachten, jongerenwerkers, hulpverleners enz. bepalen wat kinderen en jongeren moeten doen en laten, dus dan heeft het geen zin het kind om zijn/haar eigen mening te vragen.

Participatief jeugdonderzoek zet dit op z'n kop:

- het kind is een actieve producent van betekenissen, het schept zelf zijn betekenissen, bepaalt mede zijn opvoeding / onderwijsomgeving ipv dat het dit allemaal passief ondergaat (ook passiviteit is een actieve strategie van leerlingen) (p. 171 DWKR)
- het kind kan zelf heel veel op zijn/haar eigen manier, dus is competent
- het kind kan verantwoordelijkheid dragen binnen grenzen, móet zelfs verantwoordelijkheid leren dragen (denk aan zwerfjongerenonderzoek).

Bron: conferentie 'Op eigen benen' 14 nov. 2006 Rotterdam, lezing Christine Dedding UvA

Bedenk dat er al heel veel beelden van kinderen en jongeren in omloop zijn die hen negatief etiketteren. Jongeren zullen zichzelf nooit 'hangjongere' noemen. Als jij als onderzoeker dat wel doet, dan plaats je hen al in een voor hen ongunstig onderzoekskader. Laat dus de jongeren zelf vertellen hoe zij zichzelf zien.

2.

De mate van participatie van deze kinderen aan de samenleving versus hun behoefte aan zorg. Zeker op het zuidelijk halfrond hebben kinderen veel behoefte aan basale zorg. Wanneer je in India gaat vragen aan kinderen hoe het met hun lichamelijke gezondheid is, dan verwachten ze van jou dat je hen ook helpt met medicijnen. Nieuwenhuis beschrijft dit heel duidelijk. Maar ook in Tilburg, Sittard, Amsterdam of Den Haag geldt: als je aan jongeren vraagt wat mis je in deze buurt? Dan verwachten ze dat je moeite doet om iets te regelen. Participatief jeugdonderzoek mag echter geen ruil worden (jij werkt met mijn onderzoek mee, ik regel een skatebaan voor jou). Door een dialoog aan te gaan kun je dit voorkomen. In plaats van te vragen 'wat mis je in deze buurt?', kun je vragen: Wat doe je in je vrije tijd? Maak onderscheid tussen je positie als onderzoeker of als bemiddelaar voor jongeren. Je bent sowieso opvoeder dus dat geeft jou al iets van macht. Probeer die macht te delen door zo weinig mogelijk onderzoeksmethoden op te leggen die vreemd zijn voor de kinderen / jongeren en die hen daardoor van jou afhankelijk maken.

3.

De ruimte voor kinderen voor hun eigen activiteiten versus de belangen van volwassenen. Onderzoek naar de gezondheidstoestand van kinderen op het zuidelijk halfrond kan bijv aan het licht brengen wie van hen besmet is met infectieziekten (oa HIV). Wanneer je dit bekend maakt aan autoriteiten dan zullen die waarschijnlijk willen ingrijpen door de kinderen te isoleren van de samenleving (er is immers geen geld in deze landen om iedereen van medicijnen te voorzien, zeker geen dure aidsremmers). Hiermee dien je niet het belang van de kinderen. Zij hebben dan meegedaan aan jouw onderzoek maar hebben uiteindelijk daarmee zichzelf schade berokkend. Dit mag nooit de uitkomst zijn van participatief jeugdonderzoek. Opnieuw: hiermee worden de kinderen geen recht gedaan. Een voorbeeld van hoe dit 'bij ons' zou kunnen gaan. Stel je doet onderzoek naar of jongeren zich veilig voelen op school. Je komt er achter dat veel jongere ergens een wapen verstopt hebben. Het zou sensationeel zijn om hier een persbericht van te maken, dan komt het zeker in de krant, of je geeft het door aan de schooldirectie. De jongeren zijn dan in elk geval de

klos. Maar als je dit gegeven plaatst in de context van je onderzoek: voelen de jongeren zich veilig? Dan zijn niet de jongeren de klos maar is de school de klos, want kennelijk voelen de jongeren zich dus niet veilig in school. Wanneer je dit weer tot gespreksonderwerp maakt met de jongeren: Wat kunnen we doen zodat jullie je veilig voelen en dat wapen niet meer nodig hebben?, dan werk je aan echte oplossingen die in het belang van de jongeren zijn (en natuurlijk ook van de school).

Vóór de keuze van betrokkenheid van kinderen en jongeren pleiten dus twee reeksen van argumenten. De eerste reeks gaat over het kindbeeld en hoe we met de belangen van kinderen en jongeren om willen gaan (versus onze eigen belangen).

Tot zover even Nieuwenhuis (H8 DeW&Kr).

Een tweede reeks argumenten gaat over de kwaliteit / aard van participatief onderzoek (met jeugd of met volwassenen):

- Ervaringskennis zoals jeugd maar ook andere groepen in participatief onderzoek die inbrengen, wordt erkend als echte kennis tov wetenschappelijke kennis. De kennis van ervaringsdeskundigen is authentiek en contextgebonden. Participatie van de onderzochte groep dmv inbreng van ervaringskennis verbetert de kwaliteit van de kennis die een onderzoek oplevert.
- Participatief onderzoek draagt bij aan de empowerment van de onderzochten. Het onderzoek stelt hen in staat hun leven beter naar hun hand te zetten.
- De bruikbaarheid van de kennis uit het onderzoek wordt vergroot voor de onderzochte groep. Zo wilden de zwerfjongeren in het participatief onderzoek vragen opnemen over soft- en harddrugs, machtsmisbruik door hulpverleners en de overgang tussen instellingen. Met die onderwerpen werd voor de zwerfjongeren de bruikbaarheid van de uitkomsten voor hun eigen situatie vergroot.
- De onderzochte groep, bv kinderen met een chronische ziekte, krijgt meer 'gezichten' dan alleen die van zieke. Het zelfde geldt voor kinderen/jongeren in de jeugdzorg. De autonomie van de onderzochten komt meer voorop te staan. Dit beïnvloedt weer de keuze voor onderwerpen om te onderzoeken. De onderzochten worden partners in het onderzoek en krijgen een stem in de onderzoeksopzet.

Bron: Abma, A. Tineke, (2005) Patient Participation in Health Research: Research With and for People With Spinal Cord Injuries, in: QUALITATIVE HEALTH RESEARCH, Vol. 15 nr. 10 december p.1310-1328

Slot

Nieuwenhuis vraagt zich af: hoe kan het dat mensen die werken in pedagogische praktijken vaak geen sterren zijn in het informeren bij de jeugd naar wat zij willen (volgens Jan Hazekamp is het als onderzoeker het moeilijkst om binnen te komen bij de jeugdzorg en het jongerenwerk). De reden volgens Nieuwenhuis is dat we in het westen zulke dure structuren hebben opgezet voor onderwijs, jeugdzorg, jeugdwezijn dat we die structuren alleen in stand kunnen houden als kinderen / jongeren zich aan hun rol houden: de rol van leerling of cliënt / patiënt. We kunnen het niet hebben in school als kinderen zich met de hele organisatie van de school gingen bemoeien: de lestijden, het gebouw, de kantine. Als kinderen zich te verantwoordelijk gaan gedragen dan passen onze dure methodes daar niet meer bij. (Vgl Eigenwijs in Nijmegen: een afgetrapte 'leefwerkschool' met heel weinig voorzieningen maar leerlingen bepalen zelf welke lessen ze willen hebben, bron: Kroneman, M. & F. Studulski Eigenwijs: een ideaal vangnet? In: Vernieuwing jaargang 60 nr 10 december 2001).

